

ТРАНСФОРМАЦІЇ ВІЗУАЛЬНОГО ОБРАЗУ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В XIX СТОЛІТТІ

А. Л. Щербань

Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна
kozaks_1978@ukr.net

A. Shcherban

Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-9530-6453>

А. Л. Щербань. Трансформації візуального образу Григорія Сковороди в XIX столітті

Здійснено перший комплексний аналіз усіх (дев'яти) відомих портретів Г. Сковороди кінця XVIII–XIX ст., надрукованих окремими листами і намальованих олійними фарбами. Уже на початку періоду, який досліджується, граверами було створено два варіанти обличчя філософа. Один із них, авторства П. Мещерякова і виконаний на початку XIX ст., був схвалений сучасниками Г. Сковороди. Існує п'ять давніх відповідників цього зображення, мальованих олійними фарбами. Друга, давніша гравюра, автора якої визначити не вдалося, спочатку була маловідомою. Але після публікації її літографічної копії в петербурзькому виданні творів філософа 1861 р. відтворення цієї гравюри поступово стали переважати. 1894 р. на її основі петербурзький художник В. Мате на замовлення і для видання Д. Багалія створив синкретичну гравюру. Обличчя Г. Сковороди на ній відрізняється іншим ракурсом подачі та тим, що стало воно пласкішим.

Ключові слова: Григорій Сковорода, кінець XVIII–XIX ст., гравюра, олійний портрет.

A. Shcherban. Transformations of Hryhorii Skovoroda's visual image in the XIX century

The relevance of the study. Ukrainians have been interested in the figure of H. Skovoroda for 200 years. A great number of portraits with the philosopher's different faces have been created. In modern informational space we can come across a statement that there is no picture reflecting his real features. Yet, in fact such portraits do exist, though they are sparsely known to the public that is currently using mostly the variants transformed during the XIX century. Taking all the mentioned into account, the relevance of the research is extremely topical.

The purpose of the article. To characterize the changes in the visual image of H. Skovoroda on the basis of the changes in depicting his face in the portraits of the end of the XVIII–XIX centuries.

The methodology is based on the historicism principle in combination with comparative method, which allowed to reveal common and different features in the portraits of the philosopher.

The results. The article presents the results of analysis of 9 portraits of H. Skovoroda dated as the end of the XVIII–XIX century, printed on separate sheets and painted with oil paints. There is information about the authors of one painted (the work of a painter from Slobozhanshchyna, Lukianov, still non-identified) and two printed ones. One of them was stipple engraved by a Moscow artist Petro Meshcheriakov at the beginning of the XIX century. During the first half of the XIX century, while some people who personally knew H. Skovoroda were still alive, there were two editions of separate sheets of this work (an imprint from the first edition was pasted in the manuscript of Mykhailo Kovalynskyi's memoir) and published in a book and two magazines. As there was no criticism from the contemporaries, there are grounds to consider the portrait to reveal H. Skovoroda's facial features accurately. Five copies of this image painted with oil paint dated approximately as the XVIII–XIX century were analyzed. The one was singled out, which had been kept by V. A. Zadonskii till the beginning of the XX century and before that had belonged to his ancestors, the philosopher's friend Donets-Zakharzhevskiyi. The second, older engraving, which author was not identified, first used to be not well-known. Yet, after its lithographic copy was published in a Petersburg edition of the philosopher's works in 1861, its reproductions started to dominate. In 1894 the artist from Petersburg, V. Mate, created on its basis a syncretic engraving by order of D. Bahalii and for his publication. Skovoroda's face on this engraving is distinguished by a different picture perspective and by having become flatter.

Conclusion. Two variants of H. Skovoroda's face created by engravers at the beginning of the studied period were actualized in different periods of the XIX century and changed due to copying and rethinking,

* This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

which resulted in transformation of the philosopher's visual image spread in mass culture.

The scientific novelty of the research. The first complex analysis of all known portraits of H. Skovoroda of the end of the XVIII–XIX centuries has been made.

The practical significance of the article. The results of the work should be taken into account when writing scientific, popular-scientific articles and educational publications or courses, as well as when creating works of monumental art.

Keywords: *Hryhorii Skovoroda, the end of the XVIII–XIX centuries, engraving, oil paint portrait.*

Актуальність теми дослідження. Питання щодо зовнішності Г. Сковороди актуальне понад 200 років. За цей час створено значну кількість його портретів з різними обличчями. У сучасному інформаційному просторі навіть можна знайти твердження, що немає жодного портрета, який передавав би реальні риси обличчя філософа. Насправді такі зображення є, але вони маловідомі громадськості, яка нині використовує здебільшого трансформовані впродовж XIX ст. варіанти. Зважаючи на це, тема нашого дослідження є надзвичайно актуальною.

Постановка проблеми. У масовій культурі транслюється кілька візуальних образів Г. Сковороди. Частина з них з'явилася внаслідок створення неякісних копій чи невдалих переосмислень гравюр кінця XVIII — початку XIX ст. Нині спотворені зображення домінують, що створює хибні уявлення про зовнішність мислителя (наприклад, фейковий портрет використано на банкноті €500). До того ж кілька зображень майже не бачені не лише широким загалом, а й науковцями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Першим щодо портрета Г. Сковороди висловився І. Снегірьов. У публікації 1823 р. він зафіксував інформацію, що пошановувачі філософа зберігали «гравійоване Мещеряковим» зображення (Сн., І. 1823, с. 263). 1866 р. Г. Данилевський у присвяченому Г. Сковороді розділі праці «Украинская старина» покритикував опубліковане 1847 р. схематичне відтворення найдавнішої гравюри з портретом (Данилевский, 1901, с. 82).

Ґрунтовно до питання вивчення давніх зображень долучився перед відзначенням 100-річчя

від часу смерті Г. Сковороди 1894 р. Д. Багалій. Він обрав серед знаних на той час два, на його думку, найбільш достовірних портрети. Один — мальований олійними фарбами, з колекції харківського лікаря В. С. Александрова (іл. 2: 2). Другий — хибно приписана авторству П. Мещерякова найдавніша гравюра. Також науковець виконав цінне дослідження портрета Г. Сковороди (іл. 1: 3), котрий з 1879 р. зберігався в Імператорській публічній бібліотеці Петербурга. Ураховавши висновок мистецтвознавця В. Стасова про неоригінальність зображення та його кардинальну реставрацію М. Бартковим, Д. Багалій відмовився від публікування репродукції цього портрета в ювілейному сквородинівському виданні (*Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год)*, 1861, с. СXXXVI). Попри це, П. Попов (1940 р.) зробив припущення, що цей портрет (до початку 1940-х рр. зберігався в Ленінградській публічній бібліотеці) є «найцікавішим» і «одним із найдавніших» серед бачених (Попов, 1940). 1972 р. Д. Степовик висловив авторське бачення історії створення давніх портретів Г. Сковороди, зокрема прототипу перших гравюр, уважаючи ним твір з музею Тараса Шевченка в м. Київ (іл. 2: 4) (Степовик, 1972). Але аргументи щодо такої атрибуції були не переконливими, тому ця версія в подальшому не транслювалася.

У 2024 р. опубліковано нашу фундаментальну статтю, у якій проаналізовано всі надруковані наприкінці XVIII — в XIX ст. портрети філософа, сформульовано висновок, що найбільш достовірним гравійованим зображенням обличчя мислителя є те, яке створив П. Мещеряков (Щербань, 2024).

Мета статті — на основі аналізу зображень обличчя Г. Сковороди на портретах кінця XVIII–XIX ст. продемонструвати зміни його візуального образу, транслюваного в масову культуру.

Виклад основного матеріалу дослідження. Нині документально підтверджені датування мають дві гравюри (іл. 1: 1, 2: 1), створені через короткий період після завершення земного шляху Любомира, коли жили кілька учнів та значна кількість інших осіб, котрі його знали. Це відбулося не раніше початку 1795 р. (час написання

учнем і другом Г. Сковороди М. Ковалинським розміщеного на цих зображеннях вірша-епітафії) і не пізніше 1823 р., коли, за свідченням І. Снегір'єва, пошановувачі філософа зберігали «гравійований Мещеряковим» портрет з підписом «Ревнитель истины, духовный Богочтец...» (Сн., 1823, с. 263).

Актуалізація першої за часом створення гравюри (іл. 2: 1), автор якої не відомий, почалася 1847 р. в петербурзькому виданні «Иллюстрация». Друга гравюра, авторства П. Мещерякова (іл. 1: 1), була схвалена сучасниками любомудра, про що свідчать публікації саме її в перших ілюстрованих виданнях про Г. Сковороду (зокрема, харківських) (Щербань, 2024, с. 86). Найбільш вірогідно, що обидва зображення створені за ініціативи М. Ковалинського як презентаційний образ, яким учень намагався показати не лише портрет Учителя, а й зашифрувати окремі аспекти його вчення та образно передати деякі відомості про життєвий шлях.

Вік та одяг зображеного на гравюрах відповідає часу, коли Г. Сковорода (особа з однією з найкращих освіт, яку можна було на той час здобути в Центрально-Східній Європі) викладав у Харківському колегіумі і потоваришував з М. Ковалинським. Це пояснює зображення людини, котра позує сидячи, певною мірою модної, у розквіті сил, філософа-просвітителя (Щербань, 2024, с. 90, 92). Той факт, що на обличчі зображено чотири бородавки, засвідчує, що художники зображали реального чоловіка.

Приводом для написання переданого на портреті рукописного твору (на час створення перших друкованих портретів не опублікованого), повна назва якого «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь Мира», було усвідомлення «любомудром» під час викладання в Харківському колегіумі того факту, що багато учнів, які там навчалися, були «ни мало к сему не рождённы», а «Пастырь Добрый, Иосаф Миткевич, больше 40 Отроков и Юнош свободил от Училищнаго Ига во Путь Природы их, ревнуя Человѣколюбію, не Тщеславію» (Сковорода, 2011, с. 645–697). Назва другим словом перекликається із фразою, яку Г. Сковорода заповів викарбувати на могильному камені, — «Мір ловил меня, но не поймал» (там само, с. 1373). За радянських

часів у перекладах українською мовою це слово скрізь подавалося як «світ», адже з таким варіантом трактування епітафії підпадала під пропагандистську концепцію розуміння життєвого шляху мислителя як боротьби з несправедливістю і, унаслідок цього, відходу від тогочасного світського життя. Але відомо, що слово «мир» богомудр використовував ще в одному значенні, синонімом якого є «спокій». Здебільшого в цьому сенсі філософ ним послуговувався в тексті «Разговора, называемого Алфавит, или Букварь Мира». А над заголовною «Піснею» твору, написаною 1761 р., міститься фраза: «концем жизни нашей есть Мир, а вожд к нему БОГ, и о Людских разнопутьях» (там само, с. 645). Також «мир» у богослов'ї має значення «тимчасової житейської суєти». У церковній Божественній Літургії після Причастя та подяки за Святі Дари священник повертається до присутніх у храмі людей і виходить з олтаря зі словами «З миром ізийдем». Богослови вважають, що в ранній Церкві цими словами означувався кінець Божої служби і прихожанам пропонувалося розійтися додому «з миром». Слово «мир» доволі часто трапляється в молитвах, про мир сповіщали янголи, співаючи в різдвяну ніч: «Слава в вишніх Богу, і на землі мир». Про мир говорив Ісус Христос: «Мир лишаю вам, мир Мій даю вам». Найбільш мирними місцями в ойкумені є кладовища. Уважаємо, що використання слова мир як ключового в написі на могилі, котрий заповів нанести Г. Сковорода, та в назві й тексті книги, яку він тримає на зображеннях, не випадкове. Саме гру його значень, очевидно, зашифровано в цьому випадку.

Прикладом впливу хибного перекладу слова на тлумачення твору Г. Сковороди є «вольность» («Де Лібертате»), яке В. Шевчук переклав як «свобода». Саме цей варіант перекладу найбільш поширений у сучасній культурі, його вивчають у межах шкільної програми. Але його використання затьмарює сенс згадки наприкінці вірша «отця Богдана». Оскільки любомудр мав на увазі «золоту вольність», як привілей польській шляхті, який козацькі війська під проводом Б. Хмельницького завоювали для української старшини. А в середині XVIII ст., коли філософ написав «Де Лібертате», гетьман К. Розумовський, з родиною якого тісно спілкувався головний учень і

1

2

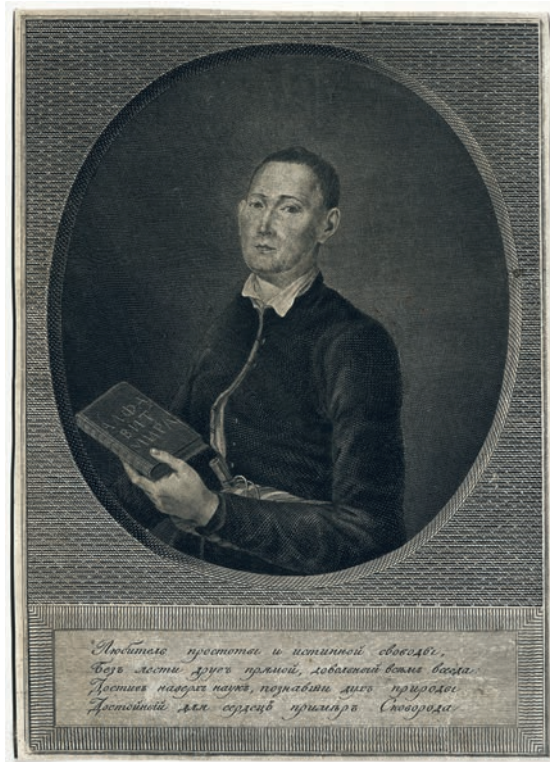

3

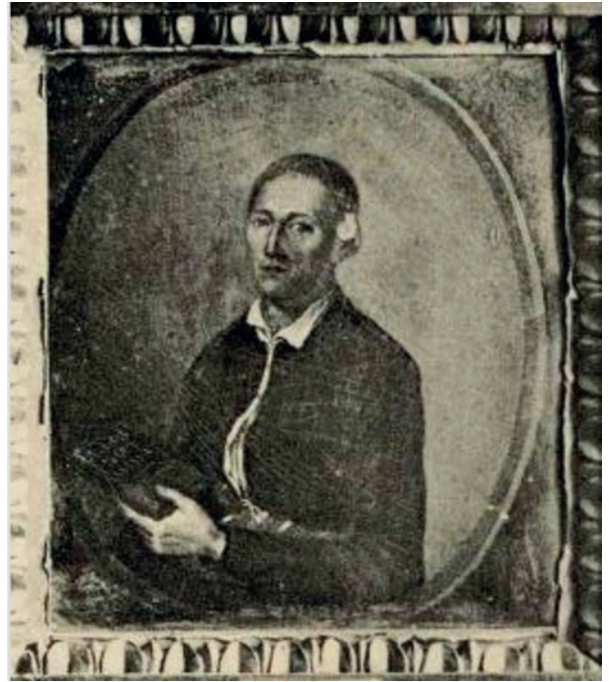

4

Іл. 1. Гравюра П. Мещерякова (1) з портретом Г. Сковороди та її відповідники, мальовані олійними фарбами. 2. Автор невідомий. Портрет, що на початку XX ст. належав В. Задонському із с. Великий Бурлук Вовчанського повіту (Альбом Виставки XII Археологического съезда в г. Харькове, 1903, іл. 107). 3. Автор невідомий. Портрет, що зберігався в Санкт-Петербурзі. Кінець XVIII — початок XIX століття. За матеріалами відкритого інтернет-ресурсу. 4. Автор невідомий. Джерело: Національний музей Тараса Шевченка, Ж-249.

1

2

3

4

Іл. 2. Автори невідомі. Гравюра кінця XVIII (?) — початку (?) XIX ст. з Відділу рідкісної книги та рукописів Наукової бібліотеки Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова та її інтерпретації. 2. Автор невідомий. Портрет, що наприкінці XIX ст. належав харківському лікарю В. С. Александрову (Альбом Виставки XII Археологического съезда в г. Харькове, 1903, іл. 124). 3. Автор невідомий. Ілюстрація до книги 1861 р. (Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки, 1861, вклейка). 4. Автор невідомий. Зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка, Ж-137.

друг Г. Сковороди М. Ковалинський, здійснював важливі кроки щодо повернення до козацьких вольностей, здобутих Б. Хмельницьким. До речі, видатний дослідник життя та творчості Г. Сковорода Л. Ушкалов це слово не перекладав (Сковорода, 2015, с. 56).

Обидві гравюри мають відповідники серед давніх олійних портретів. Ті, які ми описали в попередній статті (Щербань, 2024, с. 88), у цій публікації не аналізуватимемо. Лишень зауважимо, що жоден з них не міг належати пензлю художника зі Слобожанщини Лук'янова чи бути його копією. Нагадаємо, що про цього митця відомо лише завдяки листу від 2 квітня 1794 р., яким А. Ковалевський, у маєтку котрого провів останні місяці життя філософ, повідомив М. Ковалинського, що: «благословенной старыц Сковорода, утружденной болезнями по власти божией, понемногу начал обмагатца, и живописец здешный Лукьянов партрет с него снял, которой к Вам сам доставлю с украинским домашним гостинцем» (Сковорода, 1973, с. 483). Відомо (за описом І. Срезневського, котрий опитував знайомих зі Г. Сковородою людей), що в старості Мислитель мав «худе обличчя, чорні запалі очі, котрі приховувалися за сивими навислими бровами», а перед смертю — ще й лишився без волосся на голові (С.р.з.к.го, 1834, с. 79, 90). Подібний образ Г. Сковорода отримав з віком, перетворившись на «старчика» внаслідок життя мандрівним філософом.

Нічого із цього на аналізованих портретах немає. Голова філософа покрита волоссям, хоча й не густим, брови — чорні та тонкі. До речі, зачіска Г. Сковорода на зображеннях кінця XVIII — першої половини XIX ст. відмінна від тиражованої у XX–XXI ст. стрижки «під макітру». На гравюрі різцем волосся підняте в одному місці так, ніби покриває невелику гулю (іл. 2: 1). На творі П. Мещерякова подібна до гулі темна пляма більшого розміру помітна на потилиці філософа (іл. 1: 1). Уважаємо, що таким чином гравери намагалися передати зачесану назад чуприну і зібране волосся.

Серед олійних інтерпретацій гравюр вирізняється твір, котрий нині зберігається в Націо-

нальному музеї Т. Г. Шевченка (іл. 2: 4). Д. Степовик висловив версію, що це оригінальний портрет роботи Лук'янова і, відповідно, прототип для найраннішої гравюри, оскільки, на його переконання, ці зображення в усьому подібні (Степовик, 1972). Але це не так. Наприклад, розташування напису на книзі таке, як і на гравюрі П. Мещерякова, а лиця — зовсім не схожі. Д. Багалій у передмові до ювілейного видання творів Г. Сковорода (1894) охарактеризував цей портрет (на той час він зберігався в Музеї витончених мистецтв Харківського університету) як «плохо сделанный и дурно сохранившийся» (*Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год)*, 1894, с. СХХVI). В Альбомі XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902) значиться, що він перебуває у власності Музею старожитностей Харківського університету, куди був пожертвований І. М. Кабештовим (*Альбом Выставки XII Археологического съезда в г. Харькове*, 1902, с. 21). Цей громадський діяч, агроном, зоотехнік, популяризатор агрономічних знань був уродженцем Саратовської губернії. З 1874 р. він став управителем маєтків графа М. М. Толстого в Зеленьківці та Дмитровці Лебединського повіту Харківської губернії. Мешкав у маєтку «Гребінниківка» Велико-Бобрицької волості Сумського повіту (Коломієць, 2022). Найбільш імовірно, що й портрет походить із місць побіля Лебедина, де Г. Сковорода неодноразово бував. Вірш-епітафія на ньому свідчить, що робота створювалася після смерті філософа, тому, безперечно, вона не може належати пензлю Лук'янова.

До нинішнього зацікавлення візуальним образом Г. Сковорода, наскільки відомо з публікацій, два давні олійні портрети, де зображено особу з рисами обличчя, подібними до тих, які зображені на гравюрі П. Мещерякова, не були актуалізованими. Перший нині зберігається в Національному музеї Т. Г. Шевченка (мал. 1: 4), куди був придбаний у 1952 р. в мешканця м. Москва О. В. Гордона¹. Цікаво, що на ньому місця, де на гравюрах зображені бородавки, ніби затерті.

¹ Дякуємо старшому науковому співробітнику Національного музею Тараса Шевченка Ользі Козіній-Косицькій за допомогу в опрацюванні цього портрета.

Чорно-біла фотокопія другого портрета (іл. 1: 2) міститься в альбомі XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902). Він був одним із найбільших (54x71 см) і наймайстерніше намальованих та належав В. Задонському із сел. Великий Бурлук Вовчанського повіту (*Альбом Виставки XII Археологического съезда в г. Харькове, 1902, с. 20*). Стан полотна та фарбового шару свідчать, що твір на початок ХХ ст. вже був давнім. Особливостями цього зображення є наявність легкої посмішки на лиці філософа й те, що на обкладинці книги не помітно назви. Власник твору був праправнуком товариша Г. Сковороди Я. М. Захаржевського і спадкоємцем садиби, у якій неодноразово бував філософ. Тобто, якщо цей портрет і не був прижиттєвим, то принаймні він задовольняв власників маєтку, оскільки виглядав як прототип.

Чому ж ці зображення досі не публікувалися в сквородинівських працях? Пояснення банальне — лице філософа на них не було схожим на популяризовані після виходу у світ 1861 р. (іл. 2: 3) в столиці імперії — Петербурзі, зібрання його творів (*Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки, 1861*), де ілюстрацією слугувала літографічна копія з найдавнішої гравюри. На той час більшість людей, які дорослими особисто знали Г. Сковороду, померли. Публікація в столичному виданні «узаконювала» саме цей образ. До речі, майже аналогічне оприлюдненому 1861 р. обличчя філософа міститься на нині експонованому в Меморіальному музеї Сковороди (м. Переяслав) олійному портреті, традиційно датованому кінцем ХVІІІ ст. (Щербань, 2024, іл. 3: 3). Зважаючи на те, що опубліковане 1861 р. зображення є копією частини найдавнішої гравюри, є підстави для висновку, що й переяславський олійний портрет може бути результатом її копіювання. Але не варто відкидати можливості того, що мальована картина є інтерпретацією надрукованого в 1861 р. зображення.

Саме тип обличчя на гравійованому різцем портреті вважав найбільш правдивим Д. Багалій. Унаслідок ретельного дослідження фактів, пов'язаних з історією олійного портрета, котрий зберігався в Петербурзі (іл. 1:3), науковець дійшов висновку, що зображення на ньому не

варто використовувати як презентаційний образ Г. Сковороди. Натомість найбільш імовірною копією роботи Лук'янова, на його думку, є зображення олійними фарбами, котре наприкінці ХІХ ст. належало харківському лікарю, «любителю русской старины и малорусскому поэту» В. С. Александрову, що було «вражаюче подібне» до гравюри П. Мещерякова (*Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год)*., 1894, с. СХХVІ–СХХVІІ). Оригінал портрета, що належав В. Александрову, досі не знайдено. Але збереглися його опис (з нього відомо, що малюнок зроблено на картоні (*Альбом Виставки XII Археологического съезда в г. Харькове, 1902, с. 124*)) і чорно-біле фото (іл. 2: 2). Портрет, за повідомленням власника, був створений за життя Г. Сковороди для лікаря І. Рейпольського. А про його давність, за висновком Д. Багалія, свідчила «між іншим старовинна оправа» (*Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год)*), 1894, с. СХХVІ–СХХVІІ). На нашу думку, ці аргументи недостатньо переконливі. Сумніви, наприклад, виникають тому, що в рік смерті філософа І. Рейпольському виповнилося лише п'ять років (народився 1789 р.), а Григорій Сковорода був 71-літнім. Тобто, портрет малювався не з натури. Лице Г. Сковороди на ньому позбавлене рис індивідуальності, наявних на гравюрах і вищезгаданих мальованих олійними фарбами зображеннях. Овальне обрамлення, очевидно, повторює рамку на гравюрах. Усе це наштотує на думку, що це — інтерпретація невисокої художньої цінності найдавнішої гравюри. Помилково вважаючи, що Мещеряков був автором гравюри різцем, Д. Багалій замовив петербурзькому професорові В. Мате об'єднання в одному зображенні рис лица особи, зображеної на портреті з колекції В. Александрова і найдавнішої гравюри. Відповідна гравюра на дереві була опублікована в ювілейному виданні творів філософа (*Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год)*), 1894, с. СХХVІ, вклейка). Зображена на ній особа отримала більш прямостійне й омолоджене лице (іл. 3).

Іл. 3. В. Мате. Портрет Г. Сковороди (Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год), 1894, вклейка).

Аналіз мальованих портретів Г. Сковороди дозволяє додати кілька важливих аспектів до розуміння іконографії образу. По-перше, внаслідок порівняння їх із найдавнішими гравюрами можна впевнено стверджувати, що філософ позував сидячи, поклавши руки на зігнуті ноги, а художник зображав його, дивлячись на обличчя знизу догори. Цим фактом пояснюється певна «неприродність» пози, відзначена Д. Степовиком. По-друге, маємо підстави для висновку, що під лівою рукою зображено торбу, а не пояс, як уважалося раніше. Найбільш виразно цей аксесуар виписано на портреті, що зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка (іл. 1:4).

Він був блискучим, кількоколірним (мав відтінки зеленого, червоного та жовтого), очевидно шовковим. Підтверджують цю думку і результати детального аналізу зображень на найдавніших гравюрах. По-третє, на портреті із садиби В. Задонського помітно, що музичний інструмент улюблюдра більш схожий не на звичайну сопілку, а на флейту.

Висновки. Проаналізовано три гравюри та шість олійних портретів Г. Сковороди, створених у другій половині XVIII – на початку XIX ст. На всіх них зображено людину віком близько 40–50 років, одяг і книга в руці якої натякають на реалії з життя філософа 1760–70-х рр. Тому слід відмовитися від практики приписування їхнього прототипу слобожанському художникові Лук'янову, котрий створив передсмертний портрет філософа. Подано висновок, що верифікованою людьми, які особисто знали філософа і були наближеними до нього, є гравюра П. Мещерякова й олійний портрет, який наприкінці XIX — на початку XX ст. зберігався у В. А. Задонського в сел. Великий Бурлук Вовчанського повіту. Саме ці зображення, уважаємо, найбільш точно відображають реальну зовнішність Г. Сковороди.

Існувала ще одна найдавніша гравюра (різцем), автор якої невідомий. Її почали актуалізувати (спочатку в петербурзьких виданнях) лише з 1847 р., коли більшість людей, які знали Г. Сковороду дорослими, померли. На цій гравюрі філософу було надано дещо інший вираз обличчя.

Створені граверами на початку періоду, який досліджується, два варіанти обличчя Г. Сковороди, у різні часи актуалізувалися й змінювалися внаслідок копіювання та переосмислення, тому відтворюваний масовою культурою візуальний образ філософа трансформувався.

Перспективи подальших досліджень. Варто проаналізувати, як змінювався візуальний образ Г. Сковороди впродовж XX — початку XXI ст.

Список посилань

- С.р.з.к.го (1834). Отрывки из записок о старце Григории Сковороде. *Утренняя звезда. Собрание статей в стихах и прозе* (Кн. 1, 1833, сс. 67–92.). Типография С. Селивановскаго.
- Альбом Выставки XII Археологического съезда в г. Харькове (1902).
- Данилевский, Г. П. (1901). Украинская старина. II. Григорій Саввич Сковорода. В *Сочинения Г. П. Данилевского* (Т. 21, сс. 25–94.). Издательство А. Ф. Маркса.
- Ілюстрація (1847), IV, 2.

- Коломієць, Н. Д. (2022). І. М. Кабештов (1827–1918 рр.) — вчений, громадський діяч, популяризатор практичних знань з сільського господарства (до 195-річчя від дня народження). *Історія науки і біографістика*, 3. http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2022_3_5
- Попов, Ф. [П. М.] (1940). Народний письменник філософ Г. Сковорода і його портрети. *Образотворче мистецтво*, 2, 30–32.
- Сковорода, Г. (2011). *Повна академічна збірка творів*. Л. Ушкалов (Ред.). Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій.
- Сковорода, Г. (2015). *Буквар миру. Книга для сімейного читання*. Л. Ушкалов (Переклад, передмова та примітки). Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля».
- Сковорода, Г. (1973). *Повне зібрання творів* (Т. 2.). Наукова думка.
- Сн., И. (1823). Украинский философъ, Григорій Саввичъ Сковорода (Окончание). *Отечественные записки*, 43, 249–263.
- Сочинения в стихах и прозе Григория Саввича Сковороды. С его портретом и почерком его руки* (1861). В Типографии Штаба Отдельного Корпуса Внутренней стражи.
- Сочинения Григория Саввича Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794–1894 год)*. (1894). Типография губернского правления.
- Степовик, Д. (1972). Григорій Сковорода й образотворче мистецтво (до 250-річчя від дня народження). *Образотворче мистецтво*, 6, 26–27.
- Щербань, А. (2024). Друковані портрети Г. Сковороди кінця XVIII — XIX століть: історико-культурний аналіз. *Рукописна та книжкова спадщина України*, 3(34), 82–99. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.082>

References

- S.r.z.k.go (1834). Excerpts from notes on the elder Hryhorii Skovoroda. *Utrennjaja zvezda. Sobranie statej v stihah i proze* (Book 1, 1833, pp. 67–92.). Tipografija S. Selivanovskago. [In Russian].
- Album of the Exhibition of the XII Archaeological Congress in Kharkov* (1902). [In Russian].
- Danilevsky, G. P. (1901). Ukrainian antiquity. II. Hryhorii Savvykh Skovoroda. In *Works of G. P. Danilevsky* (Vol. 21, pp. 25–94.). A. F. Marx Publishing House. [In Russian].
- Illjustracija* (1847), IV, 2. [In Russian].
- Kolomiets, N. D. (2022). I. M. Kabeshtov (1827–1918) — scientist, public figure, popularizer of practical knowledge of agriculture (to the 195th anniversary of his birth). *Istoriia nauky i biohrafistyka*, 3. http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2022_3_5. [In Ukrainian].
- Popov, F. [P. M.] (1940). People’s writer and philosopher H. Skovoroda and his portraits. *Obrazotvorche mystetstvo*, 2, 30–32. [In Ukrainian].
- Skovoroda, H. (2011). *Complete academic collection of works*. L. Ushkalov (Ed.). Mайдан; Vydavnytstvo Kanadskoho Instytutu Ukrainykykh Studii. [In Ukrainian].
- Skovoroda, H. (2015). *Primer of peace. A book for family reading*. L. Ushkalov (Translation, foreword and notes). Knyzhkovyi Klub “Klub Simeinoho Dozvillia”. [In Ukrainian].
- Skovoroda, H. (1973). *Complete works* (Vol. 2). Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Sn., I. (1823). The Ukrainian philosopher, Hryhorii Savvykh Skovoroda (Ending). *Otechestvennye zapiski*, 43, 249–263. [In Russian].
- Works in verse and prose by Hryhorii Savvykh Skovoroda. With his portrait and the handwriting of his hand* (1861). In Tipografii Shtaba Otdel’nogo Korpusa Vnutrennej strazhi. [In Russian].
- Works by Hryhorii Savvykh Skovoroda, collected and edited by Prof. D. I. Bahalii. Anniversary edition (1794–1894)*. (1894). Tipografija gubernskogo pravlenija. [In Russian].
- Stepovyk, D. (1972). Hryhorii Skovoroda and the fine arts (to the 250th anniversary of his birth). *Obrazotvorche mystetstvo*, 6, 26–27. [In Ukrainian].
- Shcherban, A. (2024). Printed portraits of H. Skovoroda of the late XVIII — XIX centuries: historical and cultural analysis. *Rukopysna ta knyzhkova spadshchyna Ukrainy*, 3(34), 82–99. <https://doi.org/10.15407/rksu.34.082>. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 21.06.2024

А. Л. Щербань

доктор культурології, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри музейно-туристичної діяльності, Харківська державна академія культури, м. Харків, Україна

A. Shcherban

Doctor of Cultural Studies, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Museum and Tourism Activities, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv, Ukraine